

A miklósvári templomfoglalás narratívái

Tanulmányom a miklósvári templom elfoglalásáról és a helyi református közösség megtérítéséről szóló, 18. századi narratívákat gyűjti össze. Az összegyűjtött források azt igazolják, hogy a miklósvári reformátusok ügye különböző beadványokban, tanúkihallgatásokban, levelekben és egyháztörténeti munkák által többször a figyelem középpontjába került a 18. század folyamán. A templomfoglalással kapcsolatos iratok nemcsak az eseményt dokumentálják, hanem azt is illusztrálják, hogy miként lett az esemény a közösségi emlékezet része, majd változott át emlékezhelyé, amikor az emlékek személyes jellege eltűnt.¹ Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az emlékek minduntalan való újraélesztése hozzájárul az adott közösség identitásának formálódásához, újradefiniálásához.²

Az erdélyi egyházak együttélését már a 16. század óta próbálták országgyűlési határozatokkal szabályozni,³ bár kezdetben ezek csak a protestáns felekezetekre vonatkoztak,⁴ mivel a rendek az 1557-es kolozsvári országgyűlésen elrendelték a katolikus egyházi intézmények felosztatását.⁵ A katolikusok helyzete az 1581-es kolozsvári országgyűlés után változott, ekkortól alkalmazták a *pars maior* elvet,⁶ amely szerint a katolikusok akkor tarthatnak papot, ha egy közösség nagyobb részét ők alkotják.⁷ Azonban Erdély törvényeiben a katolikus felekezet recepta religioként megnevezve csupán 1595-től jelent meg.⁸ Az egyházi tulajdonokra vonatkozó törvény legközelebb az 1615-ös kolozsvári országgyűlésen változott, mely kimondta, hogy az egyházi javak (*bona ecclesiastica*) elosztásában a többségben levő felekezetnek jutott a település régi temploma, azonban kötelezték őket, hogy a kisebbségben lévőkkel közösen építsenek azoknak egy kisebb

Papp Kinga (1983) – irodalomtörténész, PhD, tudományos kutató, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, papp.kinga@eme.ro

A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma REB-17-KUTATÁS-0015-ös pályázata támogatásával készült.

¹ Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. Bp. 2010. 18.

² Vö. Nora: *i.m.* 22.

³ Balázs Mihály: *Tolerant country – misunderstood laws. Interpreting sixteenth-century Transylvanian legislation concerning religion*. Hungarian Historical Review II(2013). 1. 85–108.

⁴ Vö. Balázs Mihály: „A hit... hallásból leszön.” *Vallásszabadság és bevett vallások (receptae religiones) Erdélyben a 16. Században*. = Uő.: *Felekezetiség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Bp. 2006. 11–36.

⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. II. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1876. 20–21 (a továbbiakban EOE). Vö. Kruppá Tamás: *Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Tervek az erdélyi püspökség visszaállítására Báthory István és Zsigmond idejében*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok XIV(2002). 1–4. 43–44.

⁶ EOE III., Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1877. 157.

⁷ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegye*. Kvár 1947. 31 (Erdélyi Tudományos Füzetek 201); Sipos Gábor: *Katolikus-református vita a Szilágyságban*. = Uő.: *Reformata Transylvania*. Kvár 2012. 44.

⁸ EOE III. 472. Vö. Balázs: „A hit...” 32–34.

templomot, ami nem minden esetben valósult meg.⁹ Az 1630-as gyulafehérvári országgyűlés dekretumai is megerősítik a felekezetek jogait,¹⁰ melyeket 1791-ig az Approbaták biztosítottak.

Azonban a Diploma Leopoldinum elfogadása után a 18. századi Erdélyben átrajzolódtak a felekezeti erőviszonyok, és a protestáns és katolikus felekezetek tagjai közti ellentétek, az úgynevezett „csendes ellenreformáció korában” néhány esetben igencsak elmérgesedtek. Míg a korábbi évszázadokban, néhány kivétellel,¹¹ leginkább a reformátusok és unitáriusok közötti templomvitáknak maradt nyoma,¹² a 18. századra számos templom, iskola, egyházi épület és birtok önkényes elfoglalásáról, visszafoglalásáról maradt fenn adat. Ezenkívül a 18. század elejétől feléledő katolikus missziók még több erdélyi templom, kolostor visszaszerzéséhez járultak hozzá.¹³ Mindezt elősegítette a katolikus nemesek folyamatosan növekvő befolyása, a Katolikus Státus megerősödése és a Habsburg udvar támogatása is.¹⁴ A katolikusoknak nyújtott kedvezmények és támogatás III. Károly ideje alatt is tovább folytatódik, majd utódja, Mária Terézia is számos rendelkezéssel nyirbálta meg a protestáns felekezetek jogait.¹⁵ II. József 1781-es türelmi rendelete enyhített ezeken a rendelkezéseken.

Miklósvár lakói és a Kálnokiak

A székelyföldi települések lakói között a 16. század közepétől kezdtek el a reformáció tanai terjedni.¹⁶ Miklósvár¹⁷ lakói is valószínűleg a 16. század második felében tértek át a református hitre,¹⁸ és kezdték el a reformátusok a helyi katolikus templomot használni, míg a katolikusok valószínűleg a Kálnoki birtokon levő kápolnát használták.¹⁹ Azonban a székelyek lakta országrész

⁹ EOE VII. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1881. 286–287.

¹⁰ EOE IX. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 98.

¹¹ Sipos: *i.m.* 43–65.

¹² Koncz József: *Egyháztörténelmi adatok LXXXV–LXXXVII. Adatok az udvarhelyszéki orthodox és unitárius atyafiak XVII. száz esztendőbeli történelméhez.* Keresztény Magvető XIX(1884). 3. 163–166; Uő: *Egyháztörténelmi adatok LXXXIII–LXXXVIII. A héjasfalvi orthodox és unitárius atyafiaknak tuskodása a XVII. százban.* Keresztény Magvető XIX(1884). 1. 27–32; Uő.: *Egyháztörténelmi adatok LXXI–LXXIII. A muzsnai orthodox és unitárius atyafiak tuskodása a XVII. százban.* Keresztény Magvető XIX(1884). 2. 94–97; Uő: *Egyháztörténelmi adatok LXXXV–LXXXVII. Adatok az udvarhelyszéki orthodox és unitárius atyafiak XVII. száz esztendőbeli történelméhez.* Keresztény Magvető XIX(1884). 3. 165–166. Református–unitárius templomvitákról legutóbb Molnár Dávid írt igen alapos tanulmányt: Molnár Dávid: *Református–unitárius templomviták (1615–1648).* Keresztény Magvető CXX(2014). 1. 3–21.

¹³ Kovács Kálmán Árpád: *A katolicizmus terjesztése az erdélyi protestánsok között az 1760–70-es években.* Egyháztörténelmi Szemle IX(2008). 4. 3–10. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/kovacskaalmanarpad.htm>

¹⁴ Vő. Tóth Levente: *Egyházi viszonyok a 18. században.* = *Székelyföld története.* II. Szerk. Egyed Ákos–Hermann Gusztáv Mihály–Oborni Teréz. Székelyudvarhely 2016. 423–429.

¹⁵ Tóth: *i.m.* 429–435.

¹⁶ Balogh Judit: *Reformáció a Székelyföldön.* Egyháztörténelmi Szemle XVIII(2017). 3. 30–41.

¹⁷ Miklósvár a mai Kovászna megyében, Erdővidéken található település, amely valamikor a kilenc faluból álló Miklósvárszékhez tartozott Bölön, Nagyajta, Középjata, Szárazajta, Sepsibacon, Bodos, Barót és Köpec falvakkal együtt. Vő. Egyed Ákos: *Erdővidék sajátos öngazgatási településrendszerének kialakulása és működése a székelyek megtelepedésétől 1876–1878-ig.* = *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történetéből.* Szerk. Sőfalvi András–Visy Zsolt. Énlaka–Székelyudvarhely 2012. 43–74; Oborni Teréz: *A székely önkormányzat intézetei és tisztségviselői. Háromszék és Miklósvárszék – tásszék vagy fiúszék.* = *Székelyföld története.* II. 197–201.

¹⁸ Karácsony Béla: *Adatok az erdővidéki ev. ref. egyházmegye történetéhez.* Erdélyi Protestáns Lap II(1899). 27. 216–218; 28. 224–225; 29. 235–236.

¹⁹ A Kálnoki család a levéltári adatok szerint már a 16. század közepétől jelentős birtokrésszel rendelkezett a településen.

vallási heterogenitása mindvégig megmaradt, a reformátusok mellett az 1560-as évektől az unitárius tanok is terjedtek, ugyanakkor a katolikus felekezet is tartotta magát, és egyes vidékeken, mint Csík-, Gyergyó- és Kászsónszéken, folyamatosan fennmaradt a katolikus többség.²⁰

A miklósváriak felekezeti aránya a 18. század elején változott meg, külső beavatkozás hatására, és azóta is egy túlnyomóan katolikus többségű faluként tartják számon a főként református többségű Erdővidéken. Az 1850-es évektől fellelhető népszámlálási adatok is erről tanúskodnak.²¹ A település lakóinak rekatolizálása Kálnoki Ádám nevéhez fűződik.

Kálnoki Ádám 1683-ban született Köröspatakon. Apja Kálnoki Sámuel, akit a Diploma Leopoldinum elfogadása után, 1694-ben választottak a rendek Erdély bécsi katolikus kancellárhelyettesének. Anyja Lázár Erzsébet, Lázár István katolikus székely főkirálybíró lánya. Az ifjú Kálnoki 1696-tól a kolozsvári jezsuita kollégiumban tanult, majd 1697–1701 között a Bécsi Egyetem hallgatója volt. 1699-ben Bécsben őt választották ki oktatói arra, hogy a natio hungaricát képviselve – a jezsuiták által a 17. században felélesztett ünnepségen, melyet a hungarusok patrónusa, Szent László napján ülték meg – ünnepi orációt mondjon (olyan elődök nyomába lépve, mint Zrínyi Miklós). Beszédének szövege nyomtatásban is megjelent Bécsben 1699-ben (RMK III 4119).²²

Apja 1706-ban bekövetkezett halála után visszatért a család erdélyi birtokaira. Fennmaradt négy levele 1717. és 1718-ból, melyeket a domonkosok római rendfőnökének, Antonius Cloche-nak küldött, ezekben a domonkos rend Erdélybe való visszatelepítésével próbálkozott, valamint Rózsafüzér Társulatot kívánt indítani Miklósváron és búcsúkat szervezni a környékbeli kápolnáknak, levelében külön kiemelte a miklósvári templom kapcsán, hogy nemrég szerezte meg a kálvinistáktól. A Társulat megalapítására vonatkozó kéréseit végül Mártonffy György püspök nem engedélyezte, és a domonkosok visszatelepítése is kudarcba fulladt.²³ További, a katolikus egyház megerősítésére szolgáló tevékenységében megakadályozta korai, 1719-es halála.

Bár az erdővidéki egyházmegye régi levéltára a Sepsiszentgyörgyről 1944-ben elmenekített anyaggal együtt elpusztult,²⁴ az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárában, valamint a Román Nemzeti Levéltár Sepsiszentgyörgyi Igazgatóságán Miklósvárszék fennmaradt levéltártöredékében több nyoma és története van a Kálnoki levelében is említett templomfoglalásnak.

A tanúskodó dokumentumok

Kálnoki hittérítő tevékenységének első levéltári nyoma 1715-ből származik. Egy 1715-ben, a Református Státus megbízatásából, két kancellista által végzett és a kancelláriának, a Katolikus Státusnak, valamint az uralkodónak is elküldött tanúvallatási jegyzőkönyvből kiderül, hogy az

²⁰ Balogh: *i. m.* 40–41.

²¹ Lásd *Erdély etnikai és felekezeti statisztikái a népszámlálási adatok alapján, 1852–2011*, Varga E. Árpád 2002-től kiegészített adatai: <http://nepszamlalas.adatbank.transindex.ro/?pg=felekezeti&id=12> (utolsó megtekintés: 2018.04.16.)

²² Papp Kinga: *Szent László-napi beszédek a bécsi egyetemen és Kálnoki Ádám Bellator Pacificusa*. = „... sok punctumocskáknak öszvekött láncza avagy kötele”. *A Res Litterariae Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely fiatal kutatóinak tanulmányai*. Szerk. Papp Kinga. Kvár 2016. 175–185.

²³ Siptár Dániel: *A domonkos rend visszatérési kísérlete Erdélybe a 18. század elején*. Levéltári Közlemények LXXXIII(2012). 1–2. 69–129; Papp Kinga: *Tollforgató Kálnokiak*. Kvár 2015. (Erdélyi Tudományos Füzetek 284.) 154–155.

²⁴ Sas Péter: *A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben*. Kvár 2006. (Erdélyi Tudományos Füzetek 258.)

erőszakos templomfoglalásnak milyen előzményei voltak.²⁵ A két titkár 48 tanút hallgatott ki két nap alatt, kérdéseik arra vonatkoztak, hogy 1714-ben ki próbálta a miklósvári református templom harangját elvinni, a református jobbágyok által learatott és a papnak kifizetendő bért hová vitték, hol csépezték ki, és kinek a parancsára, kinek a jobbágyai lettek katolikusok és szabad akaratukból vagy kényszerítve tették azt, a katolikussá vált jobbágyok kijárhattak-e szabadon a mezőre, valamint hogy a katolikussá lett miklósváriak a korábbi vizsgálódások alatt hazudtak-e arról, hogy nem voltak kényszerítve az áttérésre. A megkérdezettek arról vallottak, hogy 1714-ben Kálnoki Ádám parancsára el akarták vinni a református templom nagyobbik harangját, de Hermányi Péter esperes, Szentgyörgyi István, a helyi református pap és a segítségül hívott köpecsi, valamint nagyajtai unitárius papok megakadályozták, az éppen arra járó (Köpecre utazó) és közbeavatkozó Cserei Mihállyal együtt. A földbirtokos templomra küldött emberei azt állították, hogy annak nagyapja, a naplóíró Kálnoki István hozta a harangot. A tanúk arról is beszámoltak, hogy Kálnoki Ádám már 1714-ben megtiltotta a jobbágyainak, hogy a helyi református papnak fizessék be a papi bért, és a bér fejében összegyűjtött gabonát elszállíttatta, kicsépeztette, és az ilyefalvi pátereknek, valamint az udvarhelyi katolikus iskolának osztotta ki.

Az 1715-ben kihallgatott személyek között jelen voltak Kálnoki jobbágyai is, akik azt vallották, hogy az úr tiszttartói többet közülük nem engedtek szántani-vetni, azzal a kifogással, hogy úgylis Csíkba küldik őket. Egyesek azt vallották, hogy csak akkor maradhattak meg szülőhelyükön és saját földrészüikön, ha áttértek katolikus hitre, mások arra gondoltak, hogy Csíkban nincsenek reformátusok, tehát ott is kénytelenek lesznek áttérni, ezért önként vállalták a felekezeti váltást, de olyanok is voltak, akiket több hétig a Kálnokiak köröspataki birtokán tartottak fogva, amíg vállalták, hogy katolizálnak. A kikérdezettek között volt a helyi református pap és Siklódi Péter tanító is, akik hasonlókat nyilatkoztak. A helyi katolikus kántor a jobbágyok felekezeti váltásáról azt nyilatkozta, hogy azok kérték az ő segítségét, felajánlva, hogy önként katolikusok lesznek, csak ne kelljen Csíksomlyóra költözniük.

Ugyanitt olvasható a vallomásokban is említett Hermányi Péter erdővidéki református esperesnek az ország státusaihoz küldött levele, amelyben Kálnoki Ádám cselekedeteit panasolja be a rendeknek, melyekhez „hasznolt eddig az országban nem hallottak és nem is praktikáltatott senki által”. Hermányi is arról számol be, hogy Kálnoki 1714-ben „miklósvári jobbágyait arestumba vetette és arra kényszerítette, hogy a református prédikátornak ne adják meg a bérít, sőt a református prédikátorok bérbeli fizetésit congeráltatta és a maga ususára convertálta”. Továbbá 1715-ben „a jobbágyai közül sokat mesterséges szín és praetextus alatt adigálta, ki kit közzülek azzal detenteálván, hogy a magok laktok földekről transponáltatnak Csíkba, de amíg ezen szomorú ezenet in effectum ment, addig is a mezőnek culturájáról és annak hasznának elvételétől nem csak eltiltatának, hanem certo certius annak hasznával élniek szabados nem lészen. Az említett jobbágyoknak pedig, szíveket ez a szomorú hír igen meghatván, és mások is collateraliter arra adhortálván, hogy ezek a tisztességgel említett Romano Catholica Professiot amplectálták, laktok földeiktől el nem küldetnek. Sőt immár meg tiltott határoknak ususával élniek szabados lenne.” Levelében kéri a rendeket, hogy szolgáltatssanak igazságot, mert Kálnoki tettei mélyen sértik a négy bevett vallás békés együttélését és szabad gyakorlását.

²⁵ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára (a továbbiakban FőkonzLvt.), 1715/12.

Ugyanehhez a jegyzőkönyvhöz csatolva található Kálnoki Ádámnak a Katolikus Státushoz küldött, 1715-ös levele is, amelyben, a korábban említett és az országgyűlésen is felolvasott, Hermányi-féle levél kapcsán az őt ért igazságtalan vádakra panaszkodik: „oly keserves megbántódásom máig is hallgatásban maradván, a fen specificált Reformatus atyafiak már is olyan lábat vettek alájok, hogy félő, netalám ennek utánna más atyánkfíán is hasonló dolgot kövessenek el, aminek okáért: Instálok nagyságotoknak kegyelmeteknek alázatosan, méltóztassék igaz Religiójához való kötelességektől viseltetvén énnemem olly nagy megbántódásomban pártomot fogni olly modalitást tanálni, hogy megsértődött becsületemnek keresésében consoláltathassam.”²⁶

A templomfoglalásnak már ezekben a kortárs dokumentumokban is kétféle változata jelenik meg, a sértett felek attól függően változnak, hogy kinek a narratíváját olvassuk. Azonban a miklósvári katolikus templom anyakönyvében levő alábbi bejegyzés is igazolja, hogy a templom átvétele 1715. május 23-án megtörtént: „Receptum est hoc templom D. Nicolai a Calvinistis per Adm. R. Dominum Stephanum Jegenyei, Ecclesiae Rom. C. Barothiensis Plebanum, ducentem processionem in templum praefatum eo plane tempore quo suum cultum peragerent calvinistae, in cujus receptionis negotio plurimum zelabat Illustrissimus Dominus D. Comes Adamus Kálnoki de Köröspatak. Anno Domini 1715. Die 23 Maji.”²⁷ Ugyanezt erősíti meg a miklósvári katolikus egyházközség 1716-os vizitációs jegyzőkönyve is.²⁸

Egy másik forrása a templomfoglalásnak Kálnoki 1716-os levele, melyet testvérének Borbálának, Apor Péter feleségének írt. A levélből az derül ki, hogy Cserei Mihály nemcsak a harang elvitelét akadályozta: „Sógor úrnak ajánlom kegyelmes szolgálatomat, meg mondhattya kegyelmed, hogy a mint ő kegyelme parancsolt volt Miklósvárára a régi papi eszköz vissza adatása iránt, abban a Cserei Mihály uram tanácsából semi nem tölt. Az Istenért valahogy ő kegyelme azt az embert ne tegye királybírónak, mert bizony lelke ad számot érette.”²⁹ Apor Péternek a templomfoglalásban betöltött szerepéről nem sokat tudni, azonban neve egy későbbi jegyzőkönyvben felvett vallomásokban még előfordul.

Egy 1720-ra datált beadvány is fennmaradt, melyben az erdővidéki református tractus kurrátorai kéri a Református Főkonzisztóriumot, hogy Kálnoki üldöztetésétől szabadítsa meg a miklósvári ekléziát. A beadvány ismét összegzi Kálnoki hatalmaskodásait, a jobbágyság megfélemlítését, a református pap jövedelmének igazságtalan elkobzását és próbálkozásait a templomharang elvitelére. Ehhez csatolva ismét olvashatók az 1715-ös vallomások. Úgy gondolom, hogy talán ez a beadvány is korábban keletkezhetett, egyrészt mert Kálnoki 1719-ben pestisben meghalt, másrészt a beadványban még arról írnak, hogy Kálnokinak valószínűleg az a terve, hogy megfojtsa a helyi református egyházat, és elfoglalja a templomot és parókiát, ami már 1715-ben megtörtént: „Mindezek azért így lévén, micsoda szomorú példára mutassanak és abba micsoda célja légyen azon Méltóságos gróf úrnak, hogy tudniillik az ecclasiát suffocálja,

²⁶ FőkonzLvt. 1715/12.

²⁷ Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy, 105. fond – Miklósvári anyakönyv, (Colecția Registre Parohiale de Stare Civilă) 1716–1799, 172°. (a továbbiakban RNL - Sepsiszentgyörgy)

²⁸ „Templum Sancti Nicolai Episcopi ab hereticis in anno 1715 receptum, in tecto ruinatum, cinctura et turris ruinatae, turris praecipue in scandulis, habet campanas nro. 3, 1 majorem et minorem, quarum major erat consecrata, minores autem duas consecravít Illustrissimus et Reverendissimus D. D. Georgius Mártonfi Episcopus Transylvaniae.” Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Canonicae visitationes, 6. doboz, 13. köt, 22 idézi Fehér János: *Dobó. Egykori település a Kormos mentén*. Barót 2014. 161.

²⁹ RNL – Sepsiszentgyörgy, 49. fond – Kálnoki család, 5/3.

templomot és parókiát el foglaljon, azt előre bölcsen el láthatja az Méltóságos Supremum Consistorium, mely dolgot is kötelességünknek tartottuk alázatosan nagyságotoknak kegyelmeleknek idejekorán megjelentenünk, hogy orvosolni is lehessen, még annyival inkább idején és felette korán.”³⁰

Az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárában egy későbbi, 1769-es kihallgatási jegyzőkönyv is fennmaradt, amit egy kivonat előz meg az erdővidéki református traktus 1701-es urbáriumából. Az 1769-es jegyzőkönyv az elfoglalás körülményeit vizsgálja, ezenkívül az elkobzott javakról (szántóföldek, erdők, kegytárgyak), a helyi felekezeti arányokról és egyházi szolgálatról (keresztelő, esketés, temetés), valamint a Gyenge Ferencet és Gyenge Sámuelért sérelmekről kérdezték a tanúkat. A kihallgatásokat a köpeci és az erdőfülei református papok végezték a miklósvárszéki tábla egyik katolikus ülnökével, és felküldték a Református Konzisztóriumnak.³¹ A meghallgatott 16 miklósvári és 20 köpeci tanú vallomásából az derül ki, hogy a templomot erőszakkal vették el az ingatlanjaival, harangjaival és egyházi edényeivel együtt, amelyek a katolikus paphoz kerültek. A templom elfoglalása után egy ideig még jártak református papok a településre, de a katolikus pap a tanúk szerint többször megfenyegette és meg is verte a bejáró református papot, ennek következtében református pap már nem mert a településre menni. A jegyzőkönyvben egy barátosi idős ember is megerősítette azt, hogy neki Fodor páter mesélte, hogy az egykori tiszteletest, Sebes Gergelyt megverte. Erre az erőszakos esetre egyébként más levéltári adatok is utalnak.³²

A megkérdezettek egyhangúan arról vallanak, hogy Miklósváron a reformátusok minden egyházi szertartását (keresztelő, esketés, temetés) a katolikus pap végzi, és neki is fizetik a képét. Szinte valamennyi kihallgatott megerősítette azt, hogy egy Gyenge Sámuel nevű szabad miklósvári ökrét a baróti plébános elhajtatta, mert Gyenge a reformátusokhoz vitte megkeresztelni a gyermekét. Egy másik miklósvári szabados, Gyenge Ferenc bebörtönzését is megerősítették, akit azért büntettek, mert nem akart a katolikus plébános jószágán dolgozni. Arról is vallottak, hogy a templom elvételekor kevesebb pápista volt a településen, de az akkori urak, nemcsak hogy erőltették a saját jobbágyaikat az áttérésre, hanem más birtokaikról (Csíkból és Árapatakról) katolikusokat telepítettek oda, „így szaporodtak meg a pápisták”. Sokan vallottak arról, hogy az akkori urak veréssel, bebörtönzéssel kényszerítették jobbágyaikat az áttérésre. Néhány tanú azt is megemlítette, hogy egy ideig a helyi reformátusok Köpecre jártak keresztelni, és temetéseket is végzett az ottani pap, de a plébános később megtiltotta. Van olyan tanú, aki pontosan emlékezett arra, hogy a templomfoglalás „a nagy pestis előtt ötödik esztendőben” történt, és hogy „azelőtt a pápisták fatemplomba jártak”.

Az 1715-ös és 1769-es kihallgatásokkor megkérdezett tanúk szinte mind átérték a tárgyalt eseményeket, arról beszéltek, amiben részt vettek, vagy résztvevőktől hallottak, a felidézett események még többnyire a személyesen megélt emlékezet részei. Azonban ezek a narratívák, az egyéni visszaemlékezések mellett, a közösségi emlékezet képződményeivé váltak, ugyanis az egyéni emlékek is kommunikációs folyamatok által maradnak fenn, „az ember kizárólag

³⁰ FőkonzLvt. 1715/12.

³¹ FőkonzLvt. 1769/111.

³² A Református Konzisztórium levéltárának leltára megemlíti egy 1721/1-es jelzetű, mára már sajnos hiányzó iratot, amely alapján a Református Státus megkereste a katolikus püspököt az alábbi ügyekben: a sárdi pap jövedelmének elvétele, a gyulafehérvári templom építésének megakadályozása, valamint a miklósvári református papnak a baróti plébános általi megverése.

arra emlékszik, amit kommunikációban közvetít, és amit a kollektív emlékezet vonatkoztatási keretei közé elhelyezni képes”.³³ A kollektív emlékezetben ezek az egyéni emlékek összekapcsolódnak, kölcsönösen alátámasztják, kiegészítik egymást.³⁴

Ezek a visszaemlékezések folyamatosan változnak, „ki vannak téve az emlékezés és felejtés dialektikájának”,³⁵ azonban események többszöri felidézése hozzájárul ahhoz, hogy emlékezzenek rájuk,³⁶ mindezt az ismétlődő kihallgatások is erősítik. A templomfogalás mint esemény a közösségi emlékezet része, bárki felhasználhatja és átalakíthatja a történeteket, de mégis összeláncolja a közösséget. A vallomásokból is azt látjuk, hogy egymásra épülnek, egymást egészítik ki. Nagyon fontos szerepet kapnak ezekben az emlékekben a megragadható, konkrét dolgok, tárgyak (harang, egyházi javak, búza), egy-egy szimbolikus kép (mint például a véletlenül felbukkanó Cserei Mihály, aki segít megakadályozni az eseményeket, vagy a templom cintermébe összegyűlő papok), gesztusok (fenyegetés).³⁷

Miklósvárszék Sepsiszentgyörgyön őrzött levéltártöredékében fennmaradt egy csomó, amely az alábbi címet viseli: „Pörök Párja. Köröspataki Méltóságos Gróf Kálnoky Józsefné asszonynak a Miklósvári Széki Ecclesia ellen folytatott perében az alperes ecclesia által beadott s párra ítélt levelek”.³⁸ A csomó tartalma hat fő részre van osztva, és keletkezése azzal magyarázható, hogy 1795-ben Miklósváron a reformátusok templomot akartak építeni, azonban Kálnoki József (Kálnoki Ádám egyik fia) özvegye a magáénak tartotta a templomépítésre kiválasztott területet. Ugyanitt található egy vagyonösszeírás, amely az erdővidéki református traktus 1617-es és 1701-es protocollumaiból származik, és a miklósvári református egyház egykori vagyonát mutatja be. Emellett van egy 1795-ös tanúvallatási jegyzőkönyv, amelynek kérdései a felépítendő református templom helyének tulajdonosaira vonatkoznak.

A negyedik rész szintén egy jegyzőkönyv másolata, amely 1784-ben keletkezett, és a kíséző szövegekből az derül ki, hogy az uralkodónak szánták. A miklósvárszéki tábla képviselőinek kérdéseire 36 személy válaszolt. Az ekkor megkérdezettek Miklósváron, Köpecen, Szárazajtán és Baróton lakó idős emberek, főként férfiak, de van közöttük négy nő is. A tanúvallatást valószínűleg 1795-ben másolták le, mert a végén található bejegyzésből kiderül, hogy abban az évben megpróbálták a tanukat újból felkeresni, hogy megerősítsék vallomásukat, de nagy részük már nem élt.

Legtöbbször a megkérdezettek közül még nem éltek a templom átvételekor, de szüleiktől, rokonaiktól, szomszédjaiktól vagy az uraktól, akikhez szolgálni szegődtek, hallottak a miklósvári eseményekről, melyek a helyi kollektív emlékezet részévé váltak. A tanúskodóknak összesen hét kérdést tettek fel arra vonatkozóan, hogy kinek a tulajdonában volt a templom és a hozzá tartozó javak közel 70 évvel korábban; milyen vallásúak voltak akkor a miklósvári magyarok; hogyan történt a templom elfoglalása; igaz-e, hogy az elfoglalás után többször próbált református pap költözni vagy bejárni Miklósvárra, de a katolikus pap mindahányszor elkergette, és

³³ Jan Assman: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Bp. 2004.
37.

³⁴ Vö. Uo. 38.

³⁵ Nora: *i.m.* 14.

³⁶ Nora: *i.m.* 19.

³⁷ Vö. uo. 15.

³⁸ RNL - Sepsiszentgyörgy, 31. fond, Miklósvárszék levéltára 629/1795 (a továbbiakban Miklósvárszék lvt.).

nem engedte a reformátusoknak, hogy a képét a maguk papjának adják; a református egyháztól elvett erdőt kik és mi módon használják; kinek fizetik a miklósváriak a képét.

A kérdések egyrészt az előző jegyzőkönyvekből visszaköszönő témák, azonban hét étized távlatából a templomfoglalás körülményeinek egész konkrét adatait is tartalmazzák: „2do Hát azt hogy ámbár az említett idő tájban Miklósvarán, a méltóságos gróf Kálnaki házon és egy Csikból oda származott jobbágy házon kívül, mind az ott való magyarok reformátusok voltak és papjok Szent Györgyi Márk István, s mesterjek actualis egyházi functióban a fenn meg nevezett jóknak birodalmában találtattak: mind azon által méltóságos gróf Köröspataki Kálnaki Ádám úr maga református férfi renden levő jobbágyait erdőre, s a Közép ajtai malmán való munkára bizonyos napon el oszlattván, azonnal udvari catholicus papját és számos udvari cselédjeit minden felső parancsolat és engedelem nélkül a parochiára és templomra küldötte és minden hozzá tartozandóival azokat el foglaltatta, a református praedicatort a parochiából ki menni s Közép Ajtára maga jószágaiban költözni kényszerítette?.”³⁹

A megkérdezettek közül hárman azt vallották, hogy a templom mindig a katolikusoké volt, egy személy nem válaszolt. A visszaemlékezésekből kiderült, hogy Szentgyörgyi Márk István mellett egy Siklódi nevű mester volt, akinek később ketten is szolgálai voltak a tanúskodók közül, ők tőle hallották a történetet. A nyilatkozatok nagy részében közös tényező, hogy a Bécsből hazatérő Kálnoki Ádám foglaltatta el a templomot, és saját jobbágyait kényszerítette, hogy térjenek át a katolikus hitre, azzal fenyegetve őket, hogy aki nem akar, azt elküldi Csíkba. Az egyik tanúskodó nő még egy Damokos János nevű bebörtönzött és megvert jobbágyról is tud, aki ellenszegült az erőszakos katolizációnak. A megkérdezettek közül a miklósváriak megerősítették azt, hogy a Kálnoki familiához tartozó jobbágyokon kívül abban az időben alig néhány katolikus porta volt a településen, és ők voltak azok, akik arról is be tudtak számolni, hogy milyen birtokok tartoztak a templomhoz. Többen megerősítették azt is, hogy a köpeci papnak megtiltották, hogy Miklósvárra járjon, sőt az egyik nő tanú még azt is tudni vélte, hogy a miklósvári katolikus pap megverte a köpeci református papot. Arról pedig, hogy a reformátusok is a katolikusokhoz fizették a képét, elég sokan tudtak, azonban az nem volt már teljesen világos, hogy ezt kényszerből tették-e vagy önszántukból. Többen tudni vélték, hogy a szabad reformátusok közül Nagy Jakab István megyebíró nem akarta a képét a katolikus papnak fizetni, ezért Apor Péter (az akkori háromszéki fő királybíró) elhajtatta egy ökrét.

Néhány vallomásban visszatérő motívum a templom kereszttel való szimbolikus elfoglalása.⁴⁰ Jakab Anna, miklósvári születésű 77 éves tanú vallomásában ez így jelenik meg: „Én születésemre nézve miklósvári leány voltam, világosan emlékezem arra az időre, melybe a kérdésben fel tett Miklósvári régi templomot hozzá tartozó fa harang lábjaival, két harangokkal, papi és mesteri lakó helyekkel együtt elfoglalták az akkori pápista atyafiak. A kapu előtt néztem, mikor a kereszttel felmenének a templomhoz, bémenvén a czinterembe a kereszttel, úgy foglalták vala el akkor az írt templomot.”⁴¹ Egy másik tanú vallomásában ez olvasható: „Nékem az apám beszéllette, aki is miklósvári lakós volt akkor, mikor a pápisták a kálvinistáktól el

³⁹ Miklósvárszék lvt. 629/1795. 29.

⁴⁰ A kereszttel történő szimbolikus helyfoglalást Hegyi Ádám is említette a 2017. október 28-én a kolozsvári *Váltások és (disz)kontinuitások, hagyományok és újítások a reformáció 500 éves történetében* nemzetközi konferencián elhangzott, *Molok bálvány a templomban. A református öntudat és a reformáció emlékének összekapcsolódása a 18. században a Körös-Maros Közi Szent Társaságban* című előadásában, a vadászai templomfoglalás kapcsán.

⁴¹ Miklósvárszék lvt. 629/1795, 33.

foglalták a régi templomot, a mezőn szántóba lévén, onnan nézték, hogy a kereszttel a templomot kerülték s akkor vették el.”⁴²

A református egyház néhány konkrét tárgyi emléke is megjelenik a vallomásokban, mint a templom mellett levő fából készült harangláb vagy a tanítói és papi lakások.

A tanúk közül három személy jelen volt a korábbi, 1769-es kihallgatáson. Benedek Sándor olaszteleki pap vallomásában felidézte a korábbi vizsgálatot, annak tagjait és eredményét: „Én ennek előtte mint egy 15 vagy 16 esztendőkkal a mint reá emlékezem, Fülei praedicátor Borbát János urammal a mi elől járóinktól exmittáltatván, a Miklósvári reformátusok dolgában hogy arról inquisitiót perágnálnánk, mellénk adván a catholicus atyafiak részéről Antal István uramot, [...] mely inquisitoriából bizonyosan tudom, hogy a mostani Miklósvári catholicus atyafiak temploma papi és mesteri házakkal, úr vacsorájához és keresztelezéshez való készülétekkel, ecclasia pénzivel, száz forintokkal, ugyan szántó földekkel és kaszáló rétekkel, nem különben erdőkel a reformátusoké volt, és az akkori Miklósvári possessor Kálnaki ur via facti a református parochusokat exturbálván el foglalta, és catholicus egyházi szolgák rendeltettek a reformátusok helyekbe, arra is bizonyosan emlékezem ezen relatoriából, hogy az akkori possessor Kálnaki úr maga református jobbágysait nem csak erőltette, hanem verte s tömlöcöztette, hogy catholicáljanak, amint akkor kifelelték volt. Hogy pedig annak utána a református ministerek kívántak volna ottan a református atyafiaknak szolgálatot tenni, azon relatoriából azt is világosan tudom, de az ottan lévő catholicus egyházi szolga ellent állott s véghez nem vihették szolgálattyaikat. A kepe fizetésére pedig a catholicus egyházi szolga erőltetvén a reformátusokat a képét oda adták kételenségből, de e mellett a köpeci református ministernek a miklósvári reformátusok fát s egyebet is kepe gyanánt szolgálatajáért adtanak, melyet az akkori relatorián kívül magam is bizonyosan tudok.”⁴³ A fent említett Borbáth János megerősítette a Benedek által mondottakat, azonban a katolikus atyafiakat a kihallgatáson képviselő Antal István vallomásából az derül ki, hogy nem emlékszik az 1769-es kihallgatásra: „Én azt az egész utrumot végig elolvastam, de emellett a két tiszteletes praedicátor uraimék fassiojából szóról szóra meg értvén, hogy én lettem volna az harmadik regius ő kegyelmekkel, de mint hogy régi a dolog, igaz hitem után vallom azt, hogy se regiuságra, se az együtt véghez vitt inquisitióira nem emlékezem. Egy szóval mintha soha a féle nem lett volna, úgy nem tudom.”⁴⁴

A vallomásokat és a feltett kérdéseket végigolvasva megállapítható, hogy nemcsak a templom elfoglalásának körülményeire vonatkozó adatokkal szolgálnak, hanem egyaránt illusztrálják az emlékezet munkáját, a szóbeli hagyományozódás fontosságát, valamint azt, hogy a történet egyes motívumai hogyan változnak, egészülnek ki az évek során. Ezt bizonyítja például Apor Péter személyének megjelenése is a vallomásokban. Azok a vallomások, amelyek a közvetlenül érintettek (miklósvári pap, tanító) leszármazottaitól, szolgáitól származnak, sokkal részletesebbek, és magukon hordozzák annak a jelét, hogy mennyire fontos az, hogy az egyéni emlékeket közösségivé tegyék, megőrizték. Azonban a tanúk között nemcsak közvetlenül érintettek vannak, hanem olyanok is, akik a közösség egyszerű tagjaiként váltak az események részeseivé, az emlékezetközösség tagjaivá. A vallomások alapján úgy vélem, hogy az akkori

⁴² Uo. 33v.

⁴³ Uo. 37–38.

⁴⁴ Uo. 41.

miklósvári templom elfoglalása, a miklósváriak és a környező települések lakói számára is emlékezhethely lett, melynek már kevés személyes vonatkozása volt.⁴⁵

A vallomásokból kialakult történet azt is illusztrálja, hogy a végeredményt mennyire befolyásolja az, hogy ki végezte a tanúk kihallgatását, kinek a megbízatásából készült a kihallgatás, és a feltett kérdések mennyire irányították a megkérdezettek emlékezetét. Ez a „történet” a sértett fél szempontjából megélt múltértelmezés.

Azonban a miklósvári események nem voltak egyedülállóak, a református egyháznak hasonló problémája volt például Marosszentgyörgyön is, ahol Petki Dávid hatalmaskodott a helyi református közösség fölött.⁴⁶

Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltárából kiderül, hogy másokat is foglalkoztatott a miklósvári reformátusok sorsa. A levéltár 19. századi mutatója szerint 1716-ban Cserei Mihály bepanaszolta a Főkonzisztóriumnak a miklósvári reformátusok katolikusok általi nyomorgatását, beadványa sajnos elveszett.

1751-ben az emlékiró vargyasi Daniel István írt a Főkonzisztóriumnak a miklósváriak helyzetéről, a templomfoglalásról, valamint arról, hogy az ő kérésére kirendelt, a faluba bejáró papot a helyi plébános nem fenyegette, de a baróti archidiakónus kifakadt ellene, miszerint akadályozza a királyné vallását. Az irat nem maradt fenn, csak annak összefoglalása és a Főkonzisztórium válasza, hogy járjanak be továbbra is református papok, amíg erőszakra nem kerül sor.⁴⁷

Daniel 1762-ben a miklósvári reformátusokat számlálta össze a Főkonzisztórium kérésére, mert a katolikus püspök szerint csak 3 református háznép van a településen, ekkor 48 lelket talált, és azt is megjegyezte, hogy ezeket a páter kereszteli, temeti és házastítja, és Isten ígéje és isteni szolgálat nélkül vannak.⁴⁸ Az 1764-ben nyomtatásban megjelent önéletírásába beiktatja az erdélyi reformátusok sérelmeit tartalmazó, Mária Teréziához szóló felterjesztését is, melyben a miklósvári templom elvételét is megemlíti, az emlékiratot és a családi levéltár iratait összegyűjtő és sajtó alá rendező V. Daniel Gábor szerint művét ezért kobozták el, és büntették meg a szerzőt és a kiadót is.⁴⁹

A miklósvári reformátusok helyzetéről és a templomfoglalásról Benkő József is beszámolt az 1770-ben írt *Filius Posthumusban*, mely lényegében az erdővidéki református egyházmege bemutatása és története: „Azt sem lehet itt eltitkolni, hogy ezen Erdővidéki tractusban pápista vallásra erőszakosan hajtattott eklézsia is vagyon tudni illik Miklósvára, melyről ezeket értsd meg: E mostan folyó 18-ik seculumnak elején Bécsbe menvén és sok egyéb helyeken is megfordulván Köröspataki Kálnoki Ádám úr Timon Sámuellel (ki is igen híres és írásairól emlékezetes jezsuita vala) megismerkedvén olyan indulattal jöve vissza hazájába, hogy Miklósváron (mivel annak nagyobb részét bírta) a reformata vallást meg ne szenvedje. Ehez képest a miklósváriakat, kik minnyájan reformata religiön valának, mind ígérettel, mind fenyegetésekkel (sőt tömlöcözés által is sokakat) arra ösztönözte, hogy hajlanának a római eklézsianak hitére, de ezzel a móddal elébre nem mehetett, noha Miklósvára nagy része az úr jobbágyiból állott. De azután 1717-dik esztendőben a miklósvári jobbágyoknak egy része Közép

⁴⁵ Vö. Nora: *i. m.* 18–19.

⁴⁶ FőkonzLvt. 1762/5/448/618.

⁴⁷ FőkonzLvt., *Protocollum expeditionis* 1751/6.

⁴⁸ FőkonzLvt. 1762/26/463/533.

⁴⁹ *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Szerk. V. Daniel Gábor. Bp. 1896. 338–339.

Ajtára gát igazítani, a más része pedig a miklósvári erdő alatt félen egy szántó földbe szántani rendeltetvén, az úr mellett levő romano catholicus pap a református pap (ki is Szent Györgyi Márk István vala) házára ment, a templom kulcsát elvette s a papot a parochiális házból kiköltöztetvén, a parochiát elfoglalta s attól fogva lassanként fogydogáltak a reformátusok, szaporodtak a catholicusok, övék lévén a templom.”⁵⁰

Úgy tűnik, Benkő sem hagyta annyiban az ügyet, első életrajzírója, Benkő Ferenc 1820-as biográfiájában, majd az ő nyomán Mikó Imre is arról számol be, hogy II. József erdélyi látogatása során Benkő József tolmácsolta a miklósváriak panaszát a császárnak: „Midőn b.e. Felséges József Császár 1773-ba Erdélybe jött, az Erdővidéki Ref. Tractus Benkő Józsefet rendelte ki, azon panasznak feladására, hogy Miklósvári Ekklesia Templomát és Parochiális Házát 1717-be G. Kálnoki Ádám Úr elfoglalta vót – mely követséget magára vállalván, midőn a Felséges Monárcha eleibe botsáttatott, az őtet nem tsak meghallgatta, hanem hozzája nagyon közel menvén, a papi öltözte mejjén lévő gombjait fogogatván vélle nagy leereszkedéssel beszélt, és a panaszra ezt válaszolta szóval: multae adhuc tales querelae sunt ad me delatae, habebo curam.”⁵¹

II. József erdélyi látogatásáról tudjuk, hogy hivatalos audienciát is adott, melynek keretében bárki elé állhatott panaszával, kérésével. Kérvényeket adtak be egyéni vagy közösségi sérelmeik orvoslására. A kérvényeket főként az illetékes hatóságok, Erdély esetében a polgári hatóságot érintő ügyeket a Gubernium vizsgálta meg.⁵² A császárt érdekelték a birodalom felekezeti és etnikai problémái, útinaplóban feljegyezte egy-egy település felekezeti összetételét, templomaik helyzetét, megismerkedett a különböző felekezetek vezetőivel.⁵³

Benkő más műveiben nem találunk utalást arra, hogy a miklósváriak érdekében személyesen találkozott volna II. Józseffel, azonban egy 1775 szeptemberében kelt és a Református Konzisztoriumnak címzett levelében beszámol arról, hogy az uralkodó elé terjesztették a miklósvári reformátusok ügyét: „Terjesztettük mi is ezeknek a’ Szegény lelkeknek állapotokat a’ Mlgs Fő Consistorium eleibe, sőt a’ Császári Felség eleibe is, azon árva Eklésiának Instantiájával egyetemben; de még eddig semmi vigasztalást nem nyerhetvén, unszoltatunk szüntelen, hogy Excelentiatoknál és Nagyságtoknál zörgessünk alázatosan.”⁵⁴

Benkő, Daniel és a történet elején emlegetett Cserei Mihály is a kálvinista emlékezetformáló elit része, akik azáltal, hogy írásaikban megemlítik a miklósváriak megfosztásának történetét, közüggé is teszik azt, ugyanakkor a helyi közösséget is befolyásolják. Benkő *Filius Posthumus*-számból korábban idézett rész arra világít rá, hogy az 1784-es jegyzőkönyvben a templomfoglalásra vonatkozó kérdések adatai valószínűleg Benkőtől származnak. Ezáltal az is megfigyelhető, hogy a korabeli „magaskultúra” miként befolyásolhatta a helyi közösségi emlékezetet.

A fennmaradt adatokból kiderül, hogy a 18. század folyamán az erdővidéki református egyházmegye, a Református Főkonzisztórium és más, a miklósváriak sorsát szívükön viselő

⁵⁰ Benkő József: *Filius Posthumus* vagyis atyja halála után született gyermek. S. a. r. Csáki Árpád – Demeter László. Kvár 2004. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 14.) 43–44.

⁵¹ Benkő Ferenc: *Közép-ajtai és árkosi nemes Benkő József biographiája*. Kvár 1822. 12.

⁵² Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Bp. 2004. 275–279.

⁵³ Kulcsár: *i.m.* 279–287.

⁵⁴ *Benkő József levelezése*. S. a. r. Szabó György–Tarnai Andor. Bp. 1988. 25.

személyek többször nyújtottak be folyamodványt a Guberniumhoz, a Katolikus Státushoz, az udvari kancelláriához, III. Károlyhoz, Mária Teréziához és II. Józsefhez is, de az ügy csak nem oldódott meg. Végül új templom építésére került sor az 1790-es években, melynek kapcsán, mint láthattuk, újabb konfliktusok törtek ki a Kálnokiakkal.

Benkő nyomán a szakirodalom is átvette a templomfoglalás adatait, de bővebben nem foglalkoztak vele,⁵⁵ mindazonáltal érdemes lenne katolikus szemszögből is megvizsgálni az eseményt, forrásokat keresni, ugyanis Száraz Orsolya 2016-ban a kolozsvári *A változás kultúrái és kihívásai a 16–18. századi Erdélyben* c. nemzetközi konferencián elhangzott előadásában arról számolt be, hogy a 18. század közepén az erdélyi penitenciális missziók tagjai a miklósvári katolikusokról megállapították, hogy csak látszatra voltak katolikusok.⁵⁶

The Narratives on the Seizing of the Calvinist Church in Miklósvár/Micloșoara

Keywords: Miklósvár/Micloșoara, Protestants, collective memory, confession change

The paper collects the narratives on the seizing of the Calvinist church in Miklósvár/Micloșoara and the forced confession change of the local community in the 18th century. The sources gathered show that the situation of the Calvinist of Miklósvár repeatedly gained public attention during the 18th century, through various written requests, letters, public hearings and ecclesiastical history works. These sources not only document the facts but also show how this event became part of the community's collective memory and was later transformed, after its de-personalization, into a place of memory.

⁵⁵ Kolumbán Vilmos József: *Az 1756-ban Nagybaconban tartott generális zsinat*. Erdővidéki Lapok I(2000). 11; Karácsony: *i.m.* 224.

⁵⁶ Száraz Orsolya: Kihívások és megoldások. A jezsuiták 18. századi erdélyi penitenciális misszióiról. *Erdélyi Múzeum* LXXX(2018)/1. 123–136.